

کتیبه‌های سنگی موزه آستان قدس رضوی

میثم جلالی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۳/۷

چکیده

این مقاله برگرفته از نتایج پژوهشی میدانی و کتابخانه‌ای در زمینه انشیبای سنگی موزه آستان قدس رضوی است و در آن با توجه به شکل و محتوای کتیبه‌های سنگی^۲، به تحلیل اطلاعاتی در زمینه جنس سنگ، نوع خط و شیوه‌های به کار رفته در تزئین سنگ‌ها، شناسایی هنرمندان پدیدآورنده کتیبه‌ها و بانیان ابنیه حرم مطهر و بررسی سنگ‌ها به لحاظ موضوعی پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: کتیبه‌های سنگی موزه آستان قدس، محتوای کتیبه‌ها، مدیحه‌سرایان رضوی، کتیبه‌نگاران حرم.

مقدمه ▼

۱. دانشجوی دکترای گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران. کارشناس پژوهش موزه آستان قدس رضوی Jalali.meysam@yahoo.com
۲. تعریف کتیبه: در اصطلاح معماری به نوشته یا نقوشی گویند که بر سنگ‌ها و مصالح دیگر از جمله آجر، چوب، کاشی و گچ حک شده باشد. در لغت‌نامه دهخدا ذیل واژه کتیبه چنین آمده است: ... قسمت زیرین دیواری که با آجر یا سنگ یا نقوش زینت شده باشد... (دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۱، ص ۱۶۰۲۶).

تحقیق و پژوهش فی نفسه دارای لذتی وصف‌ناپذیر است؛ به‌ویژه آنکه این پژوهش، بر روی اشیائی انجام پذیرفته که دست‌کم پس از جداسازی از پیکره اصلی بناها و انتقال به موزه، کار مطالعاتی روی آنها صورت نگرفته یا خیلی محدود بوده است. کتیبه‌های سنگی موجود در موزه آستان قدس رضوی به‌لحاظ شکل و محتوا، حاوی اطلاعات ارزشمندی در زمینه چگونگی ساخت و تزیین بناها، جنس سنگ، ابزارهای مورد استفاده، خطوط رایج و آشنایی با هنرمندان، مدیحه‌سرایان و بانیان ابنیه حرم مطهر و مدفونان در حرم است که این اطلاعات می‌تواند زمینه‌ساز بسیاری از تحقیقات بعدی باشد.

این مقاله دربر دارنده نتایج پژوهشی است که نگارنده در زمینه بررسی، شناسایی، طبقه‌بندی و مستندسازی بخشی از اشیای سنگی موزه آستان قدس رضوی به انجام رسانده است.

روش تحقیق

این پژوهش با دو روش کتابخانه‌ای و میدانی به‌موازات هم انجام پذیرفته است. به‌طور کلی مراحل اجرای طرح شامل این موارد بوده است: ارزیابی موضوع و نحوه اجرای طرح؛ دعوت از کارشناسان حفاظت آثار برای ارزیابی وضعیت اشیاء؛ غبارروبی اشیاء با توجه به نظر کارشناسان حفاظت آثار؛ بررسی، شناسایی و طبقه‌بندی اشیاء؛ مطالعه میدانی بر روی یکایک اشیاء و ثبت ویژگی‌های هر شیء؛ مطالعه بر روی کتیبه‌های اشیاء و قرائت آنها؛ عکس‌برداری از اشیاء؛ انجام مطالعات تکمیلی کتابخانه‌ای؛ و ارائه گزارش نهایی.

پیشینه تحقیق

در مورد اشیای سنگی، به‌ویژه کتیبه‌ها و سنگ قبرهای دوره اسلامی، تاکنون تحقیقات چندی صورت گرفته که از جمله می‌توان به کتاب *سنگ قبر*، نوشته آقای پرویز تناولی، منتشر شده در سال ۱۳۸۸ و نیز کتاب *کتیبه‌های اسلامی شهر*

یزد، تألیف خانم فاطمه دانش یزدی، نشر یافته به سال ۱۳۸۷ اشاره کرد. ضمن آنکه برخی طرح‌های پژوهشی هم در این زمینه صورت پذیرفته که تاکنون منتشر نشده‌اند. اما در مورد اشیای سنگی مرتبط با مجموعه حرم مطهر و آستان قدس رضوی تحقیقات خیلی محدودتر بوده است. از جمله تحقیقات گذشته می‌توان به توصیفات محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، علی مؤتمن و عزیزالله عطاردی از بناهای حرم و به تبع آن، شرح تعداد زیادی از کتیبه‌های این ابنیه در *مطلع الشمس، راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی و تاریخ آستان قدس رضوی*، و در سال‌های اخیر به مقاله‌های خانم حشمت کفیلی با عنوان «معرفی سنگاب خوارزمشاهی» و «معرفی کتیبه سنگی وقف‌نامه سید میرزا تاجر صراف»، منتشر شده در مجله *میراث جاویدان* و نیز تحقیقات آقای لباف خانیکی در مورد سنگ یادبود امام رضا^{علیه السلام} اشاره کرد که هنوز منتشر نشده است.

مشخصات ظاهری کتیبه‌های سنگی

جنس سنگ‌ها: در آثار مورد بررسی، معمولاً از سنگ مرمر در رنگ‌های مختلف و سنگ سیاه یا همان خارا برای ساخت کتیبه‌های سنگی در ابعاد مختلف استفاده شده است. آن‌گونه که در برخی از متون اشاره شده، یکی از معادن تأمین سنگ سیاه برای انجام کارهای عمرانی در حرم مطهر امام رضا^{علیه السلام} کوه خالج در جنوب شرقی مشهد امروزی بوده است.^۱

نوع خط و شیوه‌های به کار رفته در تزیین سنگ‌ها: در تزیین سنگ‌ها از شیوه‌های کنده‌کاری و قلم‌زنی استفاده شده است. همچنین برای نوشتن کتیبه‌ها بر روی سنگ از خطوط ثلث و نستعلیق بهره برده شده است، به این ترتیب که معمولاً جملات عربی نظیر آیات قرآنی و ادعیه به خط ثلث و اشعار، وقف‌نامه‌ها،

۱. مؤتمن، علی، *راهنما یا تاریخ آستان قدس*، ص ۱۳۷ و ۲۰۴؛ عطاردی، عزیزالله، *تاریخ آستان قدس رضوی*، ج ۱، ص ۲۰۳.

شرح حال‌ها و... به خط نستعلیق نوشته شده است.

دوره تاریخی و محلّ نصب سنگ‌ها

دوره تاریخی: بر اساس بررسی‌ها و مطالعات میدانی صورت گرفته، این اشیای سنگی حدفاصل زمانی اوایل قاجار تا اواخر پهلوی را دربر می‌گیرند. اما نمونه سنگ‌هایی نیز به تعداد محدود وجود دارد که احتمالاً متعلق به دوره‌های افشاریه و زندیه است. تعدادی شیء هم وجود دارد که چون تنها قسمت کمی از آنها باقی مانده قابل تاریخ‌گذاری دقیق نیستند. تاریخ‌گذاری اشیای سنگی مورد مطالعه از چند طریق امکان‌پذیر است: نخست از طریق ارقامی که روی اشیاء حجاری شده است؛ مانند دو مورد از اشعار دکتر قاسم رسا، ملک‌الشعراي آستان قدس، با کتابت محمدحسن رضوان، که در انتهای اشعار، ارقام ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ ق درج شده است. دوم، ارقامی که به صورت حروف ابجد، معمولاً در مصرع آخر اشعار مستور است و بیشتر اشعار و کتیبه‌های دوره قاجار را دربر می‌گیرد؛ مانند کتیبه شعر دبیرالملک فراهانی بر دور روضه منوره به تاریخ ۱۲۸۷ ق^۱، کتیبه حرم بر بالای ازاره داخل گنبد حاتم‌خانی به تاریخ ۱۲۷۱ ق^۲، شعر قآنی بر بالای ازاره مسجد پشت سر مبارک به تاریخ ۱۱۵۰ ق^۳ و شعر دیگری از وی در دارالحفاظ به تاریخ ۱۲۶۹ ق^۴.

شیوه دیگر توجه به نوع سنگ به کار گرفته شده، شیوه‌های سنگ‌تراشی و مقایسه اشیای سنگی فاقد کتیبه با نمونه‌هایی با دوره زمانی مشخص است.

محل نصب اولیه سنگ‌ها: از میان اماکن حرم مطهر که تعدادی از این اشیای

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن، مطلع الشمس، ج ۱ و ۲، ص ۳۵۳-۳۵۵.

۲. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۱۴۴.

۳. همان، ص ۱۳۴-۱۳۶.

۴. همان، ص ۱۱۰.

سنگی، به‌ویژه کتیبه‌ها و ازاره‌ها، متعلق به آنجا بوده‌اند و در نهایت به موزه آستان قدس رضوی منتقل شده‌اند، می‌توان به رواق‌های دارالحفاظ، دارالسلام، گنبد حاتم‌خانی، دارالسعادة، و نیز مسجد بالاسر مبارک، مسجد پشت سر مبارک، روضه منوره و حجره‌های صحن کهنه و نو اشاره کرد.

هنرمندان پدیدآورنده آثار

الف) منبت‌کاران: درباره منبت‌کارانی که در دوره‌های مختلف در مجموعه آستان قدس رضوی مشغول به کار بوده‌اند، اطلاعات چندانی در دست نیست و در متون کمتر به نام و شهرت آنان اشاره شده است. از جمله ایشان، فردی است به نام حسین بن محمدتقی موسوی که نام وی به‌عنوان منبت‌کار آستانه بر روی یکی از کتیبه‌ها آمده است. همچنین در ترنج‌های میان اشعار دبیرالملک فراهانی در روضه منوره نام سیدحبیب و ملاقاسم به‌عنوان فراشان آستانه و بر روی کتیبه‌ای دیگر نام آنان به همراه اسامی حسن‌خان و غلامحسین به‌عنوان منبت‌کار آمده است.

ب) کتیبه‌نگاران: از جمله هنرمندانی که در حرم مطهر امام رضا^(ع) به کار کتیبه‌نگاری پرداخته‌اند، می‌توان به افراد ذیل اشاره نمود:

غلامحسین کیمیاقلم: نام وی در قالب یک دوبیتی بر روی کتیبه‌ای که در گذشته در ایوان یکی از حجره‌های صحن نو نصب بوده این‌گونه آمده است:^۱
این کتیبه که بود خوب‌تر از زلف‌نگار کیمیا خادم شه برده چنین صنع به‌کار
تا که ارباب هنر بعد مماتش خوانند سوره حمد به‌اخلاص و نمایند نثار
کیمیاقلم از کتیبه‌نویسان آستان قدس و به منصب مؤید دفتری مفتخر بود. وی در شمار خوش‌نویسان نستعلیق دوره پهلوی است که آثارش در رواق‌های مبارکه

۱. عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۲۵۴-۲۵۵.

به چشم می‌خورد^۱. در اسناد آستان قدس به خادمی کیمیاقلم در کشیک اول (سند شماره ۶۴۲۸۰/۴ مورخ ۱۰ آذر ۱۳۰۴) و واگذاری وظایف میرزامسیح بنان‌التولیه، که به تهران سفر نموده است، به وی (سند شماره ۱۰۴۳۹۶/۱ مورخ ۱۶ شوال ۱۳۳۴) اشاره شده است.

میرزا آقا خوش‌نویس زنجانی: تاریخ تولد و وفات وی روشن نیست؛ اما بنا بر مدارک موجود، بین سال‌های ۱۲۸۶ تا ۱۳۰۷ش در قید حیات بوده است. میرزا آقا اهل زنجان و ساکن تهران بود. وی در دستگاه میرزا علی‌اصغر امین‌السلطان، به تعلیم فرزند و برادرش، امین‌الملک و دیگر افراد خاندان مشغول بود و اتابک در عماراتی که در آستانه حضرت معصومین^ع در قم و آستانه رضوی ساخت، برای کتابت کتیبه‌ها از او استفاده کرد. میرزا آقا کتابت و مشق را خوش می‌نوشت، ولی در کتیبه‌نگاری مهارت بیشتری داشت. از شاگردان او، فرزندش، میرزا حسین خوش‌نویس باشی را می‌توان نام برد.

از جمله کتیبه‌های وی در آستان قدس رضوی عبارت است از: کتیبه سنگ مرمر در دارالحفاظ، شامل اشعار قآنی به تاریخ ۱۲۹۶ق؛ کتیبه روی در طلا، به تاریخ ۱۲۶۸ق؛ کتیبه دارالسیاده، شامل ۴۸ بیت اشعار صبوری، ملک‌الشعرای آستان قدس به تاریخ ۱۳۰۰ق؛ کتیبه مسجد بالاسر، شامل ۳۷ بیت اشعار سرخوش، به تاریخ ۱۲۷۵ق، کتیبه گنبد راهرو کشیک‌خانه، شامل ۳۶ بیت اشعار صبوری، به تاریخ ۱۳۰۶ق^۲.

میرزا حسین خوش‌نویس باشی: وی احتمالاً همان میرزا حسین قلی خوش‌نویس است که در *مطلع‌الشمس* از وی نام برده شده است^۳. متأسفانه در میان اسناد آستان قدس رضوی فردی با این مشخصات یافت نشد. میرزا حسین

۱. همان، ج ۱، ص ۲۰۹.

۲. بیانی، مهدی، *احوال و آثار خوش‌نویسان*، ج ۱ و ۲، ص ۲-۳.

۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن، *مطلع‌الشمس*، ج ۱ و ۲، ص ۳۵۴.

خوش‌نویس‌باشی فرزند میرزا آقا خمسه است که نزد پدر و میرزا غلام‌رضا اصفهانی تعلیم خط گرفته است. وی به دستور ناصرالدین‌شاه، مأمور تعلیم خط ولیعهد مظفرالدین شاه بود. میرزا حسین روزهای جمعه در منزل خود تعلیم خط می‌داد و مردی متدین و پاک‌نیت بود. وی بعد از شصت‌سال خوش‌نویسی و تعلیم در نودسالگی به سال ۱۳۲۸ق درگذشت و در حرم حضرت عبدالعظیم مدفون گردید.^۱ کتیبه‌های دور روضه منوره طبق آنچه در *مطلع‌الشمس* به آن اشاره شده کتابت اوست.

محمدحسن رضوان/ بیوکی (مشهد ۱۲۸۸ش - مشهد ۱۳۶۳ش)، مشهور به رضوان یکی از پرکارترین کتیبه‌نویسان در مجموعه اماکن متبرکه رضوی بود. وی در هفت‌سالگی پدرش را از دست داد و برادر بزرگ‌ترش، احمد، که معمار آستان قدس بود، کفالت او را به عهده گرفت. رضوان که پیش از ورود به خدمت آستان قدس با دو هنرمند دیگر، نگارستانی را دایر کرده بود، پس از مدتی به استخدام آستان قدس درآمد. وی در کنار برادرش بسیاری از کارها را به‌طور عملی آموخت و تا پایان عمر به مدت ۴۷ سال در آستان قدس مشغول کار بود. رضوان، افزون بر طراحی کاشی سنتی و نقوش اسلیمی که رشته اصلی کارش بود، خطوط نستعلیق، کوفی و به‌ویژه ثلث را خوب می‌نوشت. برابر سندی، همه کارهای معرق‌کاری، خطاطی، طراحی و مقرنس‌کاری آستان قدس در سال‌های ۱۳۵۳-۱۳۵۴ش به او واگذار شد. مهم‌ترین کتیبه‌ها و کاشی‌کاری‌های او در سقف گنبد الله‌وردی‌خان، سردر غربی ساختمان کتابخانه قدیم و صحن امام خمینی و مسجد بالاسر بوده است. برخی دیگر از کتیبه‌های او در صحن آزادی، در رواق امام خمینی، دارالسیاده، دارالفیض، نقاره‌خانه، دارالذکر، سردر ایوان ساعت و سقف ضریح معروف به شیر و شکر بوده است. از آثار طراحی و کتیبه‌نویسی او در

۱. فضائی، حبیب‌الله، *اطلس خط*، ص ۵۸۸-۵۸۹.

خارج از آستان قدس نیز می‌توان به مواردی در شیراز، اصفهان و کربلا اشاره کرد. یکی از کتیبه‌هایی که به نام وی در حال حاضر در انبار موزه آستان قدس موجود است، شامل شعری از قاسم رسا، ملک‌الشعرای آستان قدس است که به خط نستعلیق و به تاریخ ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ ق بر روی سنگ حکاکی شده است. رضوان در ۱۰ آذر ۱۳۶۳ بر اثر عارضه دیابت در ۷۵ سالگی درگذشت و در صحن آزادی به خاک سپرده شد.^۱

ج) شاعران: از جمله شاعرانی که در مدح امام رضا^(ع) شعر سروده‌اند و از اشعارشان در کتیبه‌های سنگی و تزیینات بناهای حرم مطهر استفاده شده، می‌توان به این افراد اشاره کرد:

خواجه فخرالدین عصمت‌الله بن خواجه مسعود عصمت بخاری (۸۱۵ش/ ۸۴۰ق)، متخلص به عصمت از دانشمندان و شاعران اوایل عهد تیموری است. نسب وی به جعفر بن ابی‌طالب می‌رسد و اجداد او در بخارا شهرت و حرمت داشتند و مورد توجه ملوک آن دیار بودند.^۲ ظاهراً یکی از اشعار وی در منقبت حضرت رضا^(ع) قرار بوده به عنوان کتیبه برای تزیین ازاره اماکن مقدسه حرم امام رضا^(ع) استفاده شود که این کار نیمه‌تمام مانده و اشعار هیچ‌گاه به صورت کامل بر روی سنگ کنده‌کاری نشده است؛ هرچند قسمتی از شعر وی به نوشته عطاردی به خط نستعلیق و بر روی سنگ در رواق دارالحفاظ نصب بوده^۳ که بقایای آن در دو قطعه انبار موزه آستان قدس موجود است، مضمون این ابیات و آنچه از آن در موزه باقی است، چنین است:

بیت ۲۸:

۱. دائرة المعارف آستان قدس رضوی، ج ۱ [زیر چاپ].

۲. نصیری، محمد رضا، اثر آفرینان، ج ۴، ص ۱۸۴.

۳. عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۱۶۸.

وز مغفرت به نامه هرکس رق[م] ز[نند]

[مقبل کسی که بنده اولاً] د حیدرست

بیت ۴۵:

[طوطی گلشن انا افصح زبان تست] حلال مشکلات سلونی بیان توست

بیت ۵۴:

درماندگان جرم و گنه را تو داد ده

[اسرار ذکر خود همه کس را به یاد ده]

مطلع و مقطع قصیده:

ای روضه‌ای که دهر ز بویت معطر است آبت ز کوثر و گلت از مشک و عنبرست
در هر دلی که درد تو نبود بباد ده کانست کو به عالم تحقیق رهبرست
یادآور می‌شود که بیت ۲۸ روی سنگ حکاکی شده، اما قسمت‌های موجود از
بیت ۴۵ و ۵۴ بر روی سنگ صرفاً خوش‌نویسی شده است.

میرزا حبیب‌الله قآنی شیرازی (۱۲۲۲/۱۲۲۳ - ۱۲۷۰/۱۲۷۲ق) متخلص به
قآنی، ملقب به حسان‌العجم و مجتهدالشعراء، فرزند محمدعلی گلشن از شعرای
نامدار عهد قاجار است. در جوانی به خراسان سفر کرد و در مشهد به تحصیل
علوم ادبی و عربی و حکمت الهی و هیئت و نجوم و زبان فرانسه پرداخت.
سپس به تهران آمد و با آشکار شدن هنر وی در شاعری و سخنوری به دربار راه
یافت و از سوی فتح‌علی‌شاه قاجار مجتهدالشعراء لقب گرفت. وی در قصیده و
ترکیب‌بند مهارت داشت^۱. از وی قصیده‌ای روی کتیبه‌ی ازاره‌ی دیوار دارالحفاظ و
قصیده‌ای دیگر روی ازاره‌ی مسجد پشت سر مبارک حکاکی شده است. مطلع و

۱. قسمت‌های داخل قلاب به معنی کسری کتیبه است.

۲. نصیری، محمدرضا، *انترآفرینان*، ج ۴، ص ۳۱۷؛ قضایی، هادی، *زندگی‌نامه نام‌آوران فرهنگ‌ی ایران*، ص ۳۶۶-۳۶۷.

مقطع این قصیده چنین است:

در زمان ناصرالدین شه شهنشاهی که هست

نه فلک در مطبخ احسان او مشتی رماد

گفتمش احسنت آن مصراع دلکش چیست گفت

گر مریدی جوی ازین درگه وزین سلطان مراد

از مصرع آخر شعر به حساب حروف ابجد عدد ۱۲۶۹ به دست می آید که

مقصود از آن سالی است که سلطان مرادمیرزا حسام السلطنه دارالحفاظ را مرمت و

آیینه کاری کرد^۱.

از این شعر قسمتی از بیت هشتم و یازدهم به صورت کتیبه سنگی در موزه

آستان قدس رضوی به این شرح موجود است:

[نیست ده یک با عیار سیم دارال-] ضرب او

[بدر را گر ناقدی بیند بچشم انتق-] اد

صاد ماند ضاد [را در شکل لیکن در عدد]

هست چندین صاد پنھ [ان در بطون حرف ضاد]

مطلع و مقطع قصیده دوم چنین است:^۲

زهی به منزلت از عرش برده فرش تو رونق زمین ز یمن تو محسود هفت کاخ مطبق

پس از ورود سرود از برای سال طرازت زهی ز یمن تو مسجود نه رواق معلق

از این شعر قسمتی از ابیات دوم، هشتم و چهل و پنجم به صورت کتیبه سنگی

در موزه آستان قدس رضوی به این شرح موجود است:

تویی که خاک تو با آب رحمت است مخمر

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن، مطلع الشمس، ج ۱ و ۲، ص ۳۸۰-۳۸۲؛ مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۱۱۰.

۲. قآنی شیرازی، میرزا حبیب الله، دیوان حکیم قآنی شیرازی، ص ۴۷۶-۴۷۹.

[تویی که فیض تو با فر سرمدست مَلْفَق]

ز بس رفیعی و محکم ز بس [منیعی و معظم]

براستی که خموش است در ثنای تو [اوفق]

به نیل و دوده و گلغونه [و مداد مزین]

بزر و نقره و سنگ [ر] ف [و لاجورد منمق]

شایان ذکر است که جنس سنگ و نوع تزیینات و کتیبه‌نگاری سنگی که بیت دوم روی آن نگارش یافته با سنگ دو بیت دیگر کاملاً متفاوت و به بیان دیگر مربوط به زمان‌های متأخرتر است؛ یعنی در حرم مطهر از یک شعر در دوره‌های زمانی متفاوتی به صورت تزیین برای پوشش دیوارها استفاده می‌شده است که دلیل آن شاید بازسازی‌ها و مرمت‌های مکرری بوده که در این مکان انجام می‌پذیرفته است.

این شعر حاکی از تعمیر و تزیین و تاریخ تزیین مسجد پشت سر مبارک به همت شعبان‌علی نام و استادی باقر نام در سال ۱۱۵۰ ق است^۱.

میرزا محمدحسین دبیرالملک فراهانی (۱۲۲۵ ق - تهران ۱۲۹۷ ق)، متولی آستان قدس (ذیحجه ۱۲۸۵ ق - ذیقعه ۱۲۸۷ ق) و از رجال، وزرا و مستوفیان دوره قاجار بود. او در دستگاه ناصرالدین‌شاه به خدمت پرداخت و به تدریج ترقی یافت. دبیرالملک که در سال ۱۲۸۴ از ملتزمان رکاب ناصرالدین‌شاه در سفر به خراسان بود، در ماه ذیحجه سال ۱۲۸۵ ق به جای میرزا محمدخان سینکی مجدالملک به سمت تولیت آستان قدس رضوی منصوب و به دریافت یک طاقه عمامه سبز و عصای مرصع مفتخر شد و تا ماه ذیقعه ۱۲۸۷ ق در این سمت

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن، *مطلع الشمس*، ج ۱ و ۲، ص ۳۹۲؛ مؤتمن، علی، *راهنما یا تاریخ آستان قدس*، ص ۱۳۴ - ۱۳۶.

باقی بود. وی در اوایل سال ۱۲۹۷ق در ۷۲ سالگی در تهران درگذشت.^۱ قصیده‌ای از اشعار وی در مدح امام رضا^(ع) دور روضه مقدسه، روی سنگ، به خط نستعلیق حکاکی شده است. مطلع و مقطع این قصیده بدین شرح است: تبارک‌الله از این روضه همایون فر که برتر از دو جهان است نزد اهل نظر نوشت کلک دبیر از برای تاریخش که نصب شد گویی در حریم کعبه حجر از مصراع آخر به حساب ابجد عدد ۱۲۸۷ به دست می‌آید که مقصود سال نصب کتیبه است.^۲

میرزا محمد کاظم صبوری خراسانی (۱۲۵۹/۱۲۷۰-۱۳۲۲ق)، در مشهد به دنیا آمد. وی از فرزندان میرزا احمد صبوری کاشانی، برادرزاده فتحعلی‌خان صبا بود. وی قصایدی در مدح ناصرالدین‌شاه قاجار و حکام و رجال خراسان دارد. صبوری در مدح ناصرالدین‌شاه قصیده‌ای سرود و با خلعت به تهران فرستاد و تقاضای لقب کرد و ناصرالدین‌شاه لقب ملک‌الشعرایی آستان قدس با فرمان و حقوق به وی عطا کرد.^۳

ابوالحسن خرم شیرازی (د ۱۳۳۵ق)، متخلص به خرم از شاعران مقیم هند بود. خرم در سفر به عراق، پس از زیارت عتبات، قصیده‌ای در مدح حضرت موسی بن جعفر^(ع) سرود و به همین مناسبت از طرف آیت‌الله صدر به صدرالشعراء ملقب شد. وی صاحب تألیفاتی در زمینه‌های ادبی و مناقب اهل بیت است.^۴ از این شاعر چند شعر به صورت کتیبه حجاری شده بر روی سنگ در اماکن متبرکه حرم مطهر نصب بوده است. از جمله قصیده‌ای که بر کتیبه مرمت

۱. بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران در قرن دوازدهم و سیزده و چهارده هجری، ج ۵، ص ۳۸۳-۳۸۴.

۲. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۷۰.

۳. نصیری، محمدرضا، اثرآفرینان، ج ۴، ص ۲۷؛ افضل‌الملک، غلام‌حسین، سفرنامه خراسان و کرمان، ص ۶۹.

۴. نصیری، محمدرضا، اثرآفرینان، ج ۲، ص ۳۲۴.

گنبد حاتم‌خانی به دست محمد علی بک افشار در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار (سال ۱۲۷۱ یا ۱۲۶۸ق) درج بوده که تا سال ۱۳۴۷ش باقی بوده است.^۱ مطلع و مقطع این قصیده به این شرح است:

زهی اساس همایون آسمان‌کردار   خهی بنای سعادت‌فزای خلد‌آثار
نوشت خامه خرم برای تاریخش   ازو همان بماند به‌عالم این آثار
از مصراع آخر به حساب ابجد عدد ۱۲۷۱ به دست می‌آید.^۲

از این شعر، بیت اول و قسمت کمی از بیت ۲۵، به این شرح در موزه آستان قدس رضوی موجود است:

به د[هر] ما[در گیتی نژاد در خوبی

بمجد و جاه محمد علی بک افشار]

قاسم رسا (۱۲۸۸/۱۲۹۰ تا ۱۳۵۶ش) متخلص به رسا در مشهد متولد شد. تحصیلات خود را تا اخذ دکترای طب در دانشگاه تهران ادامه داد. او پزشکی حاذق و شاعری با استعداد بود و طبعی رسا داشت.^۳ وی به سبب قصیده‌ای که در سال ۱۳۲۵ش، به مناسبت میلاد امام حسین علیه السلام سرود و در تالار تشریفات آستان قدس رضوی قرائت کرد، به دریافت حکم خدمت افتخاری سرفراز شد. در سال ۱۳۳۰ش، شاعر مخصوص و افتخاری و در ۱۳۳۶ش، رسماً ملک‌الشعرا آستان قدس رضوی گردید. آثار منظوم وی، مشتمل بر قصاید، غزلیات، مثنویات و رباعیات است و قطعات و قصایدش در پند و اندرز و مدح و منقبت اهل حقیقت و به‌ویژه خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام است. رسا در ۲۵ آبان ۱۳۵۶ش در ۶۵ سالگی درگذشت و در صحن عتیق به خاک سپرده شد. پس

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسین، مطلع الشمس، ج ۱ و ۲، ص ۴۰۱-۴۰۳؛ عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۱۸۴.
۲. عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۱۸۴.
۳. نصیری، محمدرضا، اثرآفرینان، ج ۳، ص ۹۸.

از درگذشت وی دیگر کسی برای ملک الشعرائی آستان قدس رضوی انتخاب نگردید.^۱ یکی از اشعار وی در سال ۱۳۸۶ق/۱۳۴۵ش در تزیین ازاره اطراف مسجد بالاسر استفاده شده^۲، که دو بیت پایانی آن در حال حاضر در انبار موزه آستان قدس به این شرح موجود است:

هزار و سیصد و هشتاد و پنج از هجرت

نوین کتیبه تاریخ این بنا اینجاست

شهی که از پی اخلاص و بندگی شب و روز

نهاده جبهه به درگاه او (رسا) اینجاست

مطلع این قصیده چنین است:

بیا که مظهر آیات کبریا اینجاست

بیا که تربت سلطان دین، رضا اینجاست

تقسیم‌بندی موضوعی کتیبه‌های سنگی به لحاظ محتوایی

این کتیبه‌ها به لحاظ موضوع و محتوا به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱- کتیبه‌های سنگی با مضمون قرآنی: از میان ۱۵۰ قطعه سنگ مورد بررسی

سه قطعه دارای مضمون قرآنی‌اند. یکی از این سنگ‌ها حاوی جمله مبارکه ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا﴾^۱، دیگری آیه ۳۳ سوره احزاب مشهور به آیه تطهیر و دیگری قسمتی از آیه ۳۵ و ۳۶ سوره نور است. هر سه کتیبه به خط ثلث بر روی سنگ مرمر حکاکی گردیده‌اند.

۲- کتیبه‌های سنگی حاوی ادعیه: تعداد قطعات برجای مانده شامل ۱۴ قطعه

است که به خط ثلث روی سنگ مرمر حک شده است. مضمون کتیبه حاوی

۱. دائرة المعارف آستان قدس رضوی، ج ۱ [زیر چاپ].

۲. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۷۴.

دعای جوشن کبیر است. زمینه و اطراف کتیبه با نقوش گیاهی کنده کاری شده و متن کتیبه داخل ترنج‌هایی در میان سنگ حکاکی شده است. روی کلمات با رنگ سیاه رنگ‌آمیزی شده اما نقوش بدون رنگ‌آمیزی است. به نوشته مؤتمن، تعداد دوازده قطعه از این کتیبه در دو ممر دارالسلام و گنبد حاتم‌خانی به صورت ابیاتی بالای ازاره نصب بوده است:^۱

يَا مَنْ لَهُ نُورٌ لَا يُطْفَى	يَا مَنْ لَهُ ذِكْرٌ لَا يُنْسَى
يَا مَنْ لَهُ مُلْكٌ لَا يَزُولُ	يَا مَنْ لَهُ نِعَمٌ لَا تُعَدُّ
يَا مَنْ لَهُ جَلالٌ لَا يُكَيَّفُ	يَا مَنْ لَهُ ثَنَاءٌ لَا يُحْصَى
يَا إِلَهَ كُلِّ شَيْءٍ وَ مَلِيكَهُ	يَا أَوَّلَ كُلِّ شَيْءٍ وَ آخِرَهُ
يَا بَارِيَّ كُلِّ شَيْءٍ وَ خَالِقَهُ	يَا رَبَّ كُلِّ شَيْءٍ وَ صَانِعَهُ
يَا مُبْدِيَّ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَمُعِيدَهُ	يَا قَابِضَ كُلِّ شَيْءٍ وَ بَاسِطَهُ

۳- ذکر: معمولاً در بین کتیبه‌های شعر از اسماء حسنی مانند یا حجج الله، یا علیم الله، یا ستار و.... به عنوان تبرک استفاده شده است.

۴- کتیبه‌های سنگی حاوی اشعار:

الف) کتیبه سنگی حاوی قصیده معروف دبیرالملک فراهانی در مدح امام رضا علیه السلام و مرقد مطهر ایشان: یکی از اشعاری که مکرر در حرم مطهر امام رضا علیه السلام برای حکاکی روی سنگ مورد استفاده قرار گرفته، شعر معروف دبیرالملک فراهانی در مدح امام رضا علیه السلام، متعلق به ۱۲۸۷ق است که در چهار اندازه مختلف بر روی سنگ مرمر کنده کاری شده است. این کتیبه در روضه منوره، بالای ازاره و زیر آینه کاری دور حرم نصب بوده است. در مجموع ۳۵ قطعه از این کتیبه باقی

۱. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۱۶۸.

مانده که مطلع آن چنین است.

تبارک الله از این روضه همایون فر که برتر از دو جهان است نزد اهل نظر

ب) کتیبه ناتمام سنگی حاوی قصیده معروف دبیرالملک فراهانی در مدح امام رضا علیه السلام و مرقد مطهر ایشان. تعداد قطعات برجای مانده بیست قطعه است که به خط نستعلیق بر روی سنگ مرمر حک شده است. ظاهراً کار ساخت این کتیبه به اتمام نرسیده؛ زیرا در حالی که حکاکی نقوش گیاهی اطراف متن کتیبه به اتمام رسیده، اما خود متن به حالت جوهری باقی مانده و هیچ‌گاه روی سنگ کنده‌کاری نشده است. این مجموعه به روشن شدن نحوه کار بر روی سنگ‌ها کمک می‌کند، اما در عین حال آسیب‌پذیر است؛ زیرا با هر غفلت امکان دارد بخشی از متن جوهری روی سنگ پاک شود.

ج) اشعاری نیز در قالب کتیبه از شعرای سده‌های مختلف، مانند عصمت‌الله بخاری شاعر دوره تیموری (چهار قطعه)، میرزا حبیب‌الله قآنی شیرازی (پنج قطعه)، ابوالحسن خرم شیرازی (دو قطعه) و میرزا محمدکاظم صبوری خراسانی (سه قطعه؟) شعرای دوره قاجار، و قاسم رسا ملک‌الشعرا استان قدس در دوره پهلوی (سه قطعه) در مدح امام رضا علیه السلام و تغییر و تحولات و تعمیرات حرم مطهر بر روی سنگ سیاه یا سنگ مرمر برجای مانده است، که در گذشته در مسجد بالاسر، مسجد پشت‌سر، دارالسعاده و دارالحفاظ نصب بوده‌اند.

د) شماری دیگر از کتیبه‌ها حاوی اشعاری هستند که به دلایل گوناگون، از جمله ناشناس ماندن شاعر یا به دلیل آنکه تنها بخش کوچکی از کتیبه باقی مانده، تاکنون شناسایی شاعر، صاحب کتیبه یا محل نصب کتیبه میسر نشده است؛ مانند این نمونه‌ها:

نمونه ۱:

به عزم اینکه مگر خدمتی کند به بشر به شاه کشور دین پیشوای جن و بشر

نمونه ۲:

ز نور عقل چون دل حکمت پژوه او داند جهان محلّ زوال و فنا بود

نمونه ۳:

مرقدی فرخنده همچون مرقد چرخ اثیر

مضجعی تابنده همچون مطلع شمس و قمر

۵- شرح حال: کتیبه‌ای با مضمون «... و بدین مقام که سابقاً محلّ و مدرّسش بود آورده شد و حسب الوصیه در...» در میان اشیای سنگی موزه وجود دارد که تنها قسمتی از یک کتیبه کامل است. از مضمون این کتیبه روشن است که توصیف شرح حال فردی مشهور مدنظر بوده است.

تحلیل محتوایی کتیبه‌های سنگی

مضمون اغلب کتیبه‌های سنگی مورد مطالعه قرار گرفته، شعر است که در دوره‌های مختلف تاریخی به سفارش برخی شخصیت‌های سیاسی و اجتماعی یا بنا به ارادت شاعران سروده شده و در اماکن حرم مطهر امام رضا^(ع)، معمولاً در بالای ازاره‌ها نصب شده است. قالب اشعار کتیبه‌های سنگی مورد مطالعه، معمولاً قصیده است و موضوع اشعار غالباً به مدح امام رضا^(ع) اختصاص دارد و در کنار آن به نام بانیان و تاریخ تعمیرات و تزییناتی که در اماکن متبرکه حرم مطهر صورت پذیرفته و نام برخی شاهان و حکمرانان محلی در لابه‌لای ابیات اشاره شده است. از میان شاهانی که به‌تناوب به نام وی در میان اشعار اشاره شده ناصرالدین شاه قاجار است. از جمله می‌توان به شعر دبیرالملک فراهانی در روضهٔ منوره^۱ اشاره کرد:

به عهد دولت جم‌جاه ناصرالدین شاه

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن، مطلع الشمس، ج ۱ و ۲، ص ۳۵۵.

که نام و کنیت او اصل نصرتست و ظفر

از دیگر سیاسیون دوره قاجار می‌توان به محمدعلی بک افشار حکمران خراسان در دوره ناصرالدین شاه اشاره نمود که به نام وی در شعری از ابوالحسن خرم که به صورت کتیبه بالای ازاره دارالسعاده (محوطه زیر گنبد حاتم‌خانی) نصب بوده^۱ و چند بیتی از این کتیبه در موزه آستان قدس موجود است اشاره کرد:

به [دهر] ما [در گیتی نژاد در خوبی بمجد و جاه محمدعلی بک افشار]

از دیگر اشخاصی که به نام وی در این کتیبه‌ها اشاره شده سلطان میرزا حسام‌السلطنه یکی دیگر از حکمرانان خراسان در دوره ناصری است که قآنی شاعر دوره قاجار از وی به سبب تعمیر و آینه‌کاری دارالحفاظ در ۱۲۶۹ ق در شعر خود نام برده است.

از دیگر افرادی که به نام وی در این کتیبه‌ها اشاره شده حاج میرزا موسی خان فرهانی مشهور به تبریزی متولی باشی

آستان قدس است. ایشان در سال ۱۲۴۶ ق توسط فتحعلی شاه به این مقام منصوب شد و در طول خدمت خود بانی خدمات ارزنده‌ای به زائران و مجاوران حرم مطهر امام رضا (ع) گردید که از جمله می‌توان به تأسیس و ایجاد دارالشفاء مبارکه برای مریضان بومی و غریب، ایجاد مهمان‌سرا و مطبخ فیض آثار برای

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن، *مطلع الشمس*، ج ۲، ص ۴۰۱-۴۰۳؛ مؤتمن، علی، *راهنما یا تاریخ آستان قدس*، ص ۱۴۳-۱۴۴.

اطعام زوآر و غیره، احیای سقاخانه طلای صحن کهنه و تعیین راویه‌کش آب گوارا از قنات سناباد برای آن و تأسیس مکتب‌خانه برای اطفال بی‌بضاعت و یتیم سادات علوی اشاره نمود^۱. ایشان در شب هجدهم ماه ربیع‌الاول ۱۲۶۲ق برابر با ۱۲۲۴ش در ۴۲ سالگی مرحوم شده و در رواق پشت سر مبارک دفن گردید. اما متأسفانه بر اثر تغییراتی که در دوره تیمسار سپهد امیر عزیزی، نایب التولیه وقت آستان قدس، در رواق پشت سر مبارک داده شد، محل تدفین ایشان تخریب گردید^۲. آنچه از کتیبه‌های سر قبر ایشان در حال حاضر در انبار موزه آستان قدس موجود است شامل قطعه سنگی با این مضمون است:

خان والا [رتبه حاجی میرزا موسی انکه جای]

مرغ جانش را [بر اوج سدره و طوبی کند]

نتیجه‌گیری

۱. برای ساخت کتیبه‌های سنگی حرم مطهر امام رضا علیه السلام از سنگ مرمر در رنگ‌های مختلف و سنگ خارا استفاده شده است.

۲. برای تزیین سنگ‌ها از شیوه‌های کنده‌کاری و قلم‌زنی استفاده شده است.

۳. برای نوشتن کتیبه‌ها از خطوط ثلث و نستعلیق بهره برده شده است؛ به این ترتیب که معمولاً جملات عربی نظیر آیات قرآنی و ادعیه به خط ثلث و اشعار، وقف نامه و ... به خط نستعلیق نوشته شده‌اند.

۴. بر اساس بررسی‌ها و مطالعات میدانی صورت گرفته، کتیبه‌های سنگی مورد مطالعه قرار گرفته، حدفاصل زمانی اوایل قاجار تا اواخر پهلوی را دربر می‌گیرند. اما نمونه سنگ‌هایی نیز به تعداد محدود وجود دارد که احتمالاً متعلق به

۱. فاضل بسطامی، نوروزعلی، فردوس التواریخ (نسخه خطی).

۲. احتشام کاویانیا، محمد، شمس‌الشموس، ص ۹۶-۱۰۸.

دوره‌های افشاریه و زندیه هستند.

۵. این اشیاء به رواق‌های دارالحفاظ، دارالسلام، گنبد حاتم‌خانی، دارالسعادة و نیز مسجد بالاسر مبارک، مسجد پشت سر مبارک، روضه منوره و حجره‌های صحن کهنه و نو تعلق داشته‌اند.

۶- کتیبه‌های سنگی موجود در انبار موزه آستان قدس رضوی به لحاظ موضوعی شامل آیات قرآنی، ادعیه، اسماء حسنی، اشعار، وقف‌نامه و شرح حال‌نویسی هستند که حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره فعالیت‌های عمرانی صورت گرفته در حرم امام رضا (ع)، شاهان، حکمرانان محلی، بانیان و تاریخ ساخت ابنیه و تزیینات آنها، هنرمندان، شاعران و... می‌باشند.

منابع

۱. احتشام کاویانیان، محمد، *شمس‌الشموس*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۵۵ش.
۲. اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی به شماره‌های ۱۰۴۳۹۶/۱، ۶۴۲۸۰/۴، ۶۴۲۸۵/۸، ۶۶۹۹۶.
۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن، *مطلع‌الشمس* (تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس در تاریخ و جغرافیای مشروح بلاد و اماکن خراسان)، با مقدمه و فهرس و اهتمام تیمور برهان لیمودهی، تهران، انتشارات فرهنگ‌سرا، ۱۳۶۲ش.
۴. افضل‌الملک، غلامحسین، *سفرنامه خراسان و کرمان*، تصحیح قدرت‌الله روشنی، نشر توس، بی‌تا.
۵. بامداد، مهدی، *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری*، کتاب‌فروشی زوار، ۱۳۷۱ش.
۶. بیانی، مهدی، *احوال و آثار خوش‌نویسان*، نشر علمی، ۱۳۶۳ش.
۷. *دایرة المعارف آستان قدس رضوی*، مشهد: در دست انتشار، مقاله «محمدحسن رضوان»، نوشته جواد رحیمی و مقاله «قاسم رسا»، نوشته اصغر ارشاد سرابی.
۸. دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه دهخدا*، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید

- جعفر شهیدی، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ش.
۹. خرم شیرازی، ابوالحسن، *دیوان اشعار*، به اهتمام محسن حافظی کاشانی، انتشارات صائب، ۱۳۸۸ش.
۱۰. صبوری، حاج میرزا محمدکاظم، *دیوان صبوری*، به تصحیح و تحشیه محمد ملک‌زاده، تهران، کتابخانه ابن سینا، ۱۳۴۲ش.
۱۱. عطاردی، عزیزالله، *تاریخ آستان قدس رضوی*، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱ش.
۱۲. غفورزاده، محمدجواد، *کتیبه خورشید سروده‌هایی بدیع برای کتیبه‌های حرم، مشهد*، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۱ش.
۱۳. فاضل بسطامی، نوروعلی بن محمدباقر، *فردوس التواریخ* (نسخه خطی)، تصحیح حسینعلی واعظ، ۱۳۱۵ش.
۱۴. فضائی، حبیب‌الله، *اطلس خط* (تحقیق در خطوط اسلامی)، اصفهان، انتشارات مشعل با همکاری تهران، انتشارات ارغوان، ۱۳۶۲ش.
۱۵. فیض قمی، عباس، *بدر فروزان* (تاریخ آستانه قدس رضوی و لزوم بنای قبه و بارگاه بر روی قبور انبیاء عظام و اولیاء کرام)، قم، بنگاه چاپ قم، ۱۳۲۴ش.
۱۶. قآنی شیرازی، میرزا حبیب‌الله، *دیوان حکیم قآنی شیرازی*، با تصحیح و مقدمه به قلم محمدجعفر محجوب، امیرکبیر، ۱۳۳۶ش.
۱۷. قضایی، هادی، *زندگینامه شاعران و نویسندگان از (رودکی تا دولت‌آبادی)*، انتشارات بهزاد، ۱۳۸۶ش.
۱۸. مؤتمن، علی، *راهنما یا تاریخ آستان قدس*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۴۸ش.
۱۹. نصیری، محمدرضا، *اثر آفرینان: زندگینامه نام‌آوران فرهنگی ایران* (از آغاز تا ۱۳۰۰ شمسی)، زیر نظر محمدرضا نصیری؛ تهیه و تدوین حسین محدث‌زاده، حبیب‌الله عباسی؛ تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران، ۱۳۸۴ش. ▲